

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2022.15>**І. В. Яковюк***orcid.org/0000-0002-8070-1654**доктор юридичних наук,**професор кафедри права Європейського Союзу**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***Т. М. Анакіна***orcid.org/0000-0002-5819-9097**кандидат юридичних наук,**доцентка кафедри права Європейського Союзу**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ВИПАДКАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ЗАСОБАМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Не викликає сумнівів, що збройні конфлікти мають безпосередній вплив на культурну цінність, створюючи для останніх один із найбільших ризиків їх знищення чи пошкодження. Військове вторгнення Російської Федерації на територію України є яскравим підтвердженням цього твердження – з 5 квітня 2022 року Український культурний фонд запустив інтерактивну «Мапу культурних втрат», де лише станом на 29 серпня 2022 року як зруйновані позначено понад 450 різних пам'яток та об'єктів культури [1]. Досвід демонструє, що причин руйнівного впливу війни на культурні цінності може бути декілька – з однієї сторони, знищення культурної спадщини вписується у стратегію використання дегуманізації стосовно завойовуваних (культура свого роду є символом ворога та його ідентичності – історичної, культурної чи релігійної), є мотивуючим фактором для дій загарбників з точки зору, що війна повинна бути прибутковою, особисто вигідною для конкретного військовослужбовця, а значить дозволяє грабувати, забезпечувати себе так званими воєнними трофеями та правом на їх присвоєння, з іншої сторони, пошкодження чи безповоротне знищення культурних цінностей може бути результатом не вибіркового застосування зброї.

Тим не менше, світовою спільнотою розроблено міжнародно-правові механізми захисту культурних цінностей у період збройних конфліктів, що пов'язано, по-перше, з усвідомленням того, що захист культурних цінностей має бути справою усієї світової спільноти, а, по-друге, людство вже має досвід руйнівного впливу війни на культурну спадщину. Безумовно, багата культурна спадщина є важливою для конкретної держави – адже вона підкреслює національну та культурну ідентичність, одночасно культурна спадщина має і міжнародне значення, оскільки допомагає усвідомити усе культурне розмаїття, знання людського суспільства та розуміння нашого минулого.

Загалом, питання захисту культурних цінностей у випадках збройних конфліктів досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими (Бусол К., Коваль Д., Кулакова Н., Солошенко В.), у той же час воно не втрачає актуальності, адже, на жаль, збройні конфлікти, які аж ніяк не сприяють збереженню культурних цінностей, супроводжують людство і сьогодні.

Тож, метою статті є розкриття питання захисту культурних цінностей у випадках збройних конфліктів засобами міжнародного права.

Як відомо, міжнародні правила ведення війни розвивалися протягом кількох сотень років, а сучасна кодифікація актів у даній сфері розпочалася лише в кінці дев'ятнадцятого століття. Що ж стосується захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту, то увага світової спільноти на це питання була звернена лише після Другої світової війни, яка супроводжувалася без перебільшення масовими втратами культурних цінностей. Правову основу сучасного міжнародного захисту культурних цінностей склали Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року разом із протоколами до неї та протоколи 1977 року до Женевської конвенції, а також інші документи.

Разом з цим, для справедливості зазначимо, що хоча комплексний захист на міжнародному рівні не був сформульований до прийняття згаданої вище Гаазької конвенції 1954 року, перші кроки на шляху до їх захисту були зроблені в дев'ятнадцятому столітті, з початком кодифікації законів ведення війни.

До цього часу різні правила ведення війни містили розрізнені норми щодо охорони культурних цінностей. Як звертають увагу науковці, заборона на знищення культурних і античних цінностей сягає класичної Греції, у свою чергу древні римляни вважали, що культурні надбання допускається знищували лише в крайньому випадку [2].

За переконанням Е. Течери, саме Кодекс Лібера 1863 року претендує на звання першої сучасної спроби кодифікувати закони війни. Документ був підготовлений під час громадянської війни в США професором Френсісом Лібером, німецьким іммігрантом до США і професором Колумбійського університету. Хоча Кодекс Лібера був обов'язковим лише для збройних сил США, він значною мірою відповідає законам і звичаям війни, що існували на той час. Зокрема, в Кодексі містилися і спеціальні норми, спрямовані на захист культурних цінностей [3, с. 4].

Подальший рух у напрямку кодифікації законів ведення війни не зупинився – на Брюссельській конференції 1874 року була представлена Декларація про закони та звичаї ведення війни, яка, однак, так і не була офіційно прийнята. Після Гаазької конференції 1899 року, було підписано міжнародний документ, який значною мірою сприйняв ідеї, закладені в Кодексі Лібера – Конвенцію щодо законів і звичаїв сухопутної війни та доданий до неї Регламент, яка, однак, лише опосередковано захищала культурні цінності (завдяки встановленню норм, що забороняли знищувати та захоплювати майно противника, якщо це не виправдано потребами війни, здійснювати атаки на певні об'єкти, що теоретично сприяло захисту культурних цінностей).

По суті Конвенція 1954 року розвинула принципи, встановлені в Гаазькій конвенції 1899 року та прийнятій пізніше, 1907 року, які впорядкували правила ведення війни. З погляду захисту культурних цінностей особливе значення мало Положення, що було додатком Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни, яким під особливу заборону підпадає знищення або захоплення власності ворога, крім випадків, коли таке знищення або захоплення настійно вимагається військовою необхідністю (ст. 23), передбачено вжиття всіх необхідних заходів для того, щоб уберегти, наскільки це можливо, будівлі, призначені для цілей релігії, мистецтва, науки чи благодійності, історичні пам'ятки, за умови, що вони не використовуються в цей час для військових цілей (ст. 27). Ст. 56 документу наголошує, що «будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню» [4].

Однак, незважаючи на те, що Конвенція щодо законів і звичаїв сухопутної війни і пізніше ухвалена аналогічна Конвенція були чинними та обов'язковими для сторін під час Першої світової війни, вони не змогли належним чином зберегти культурну спадщину (свідченням чого є Реймський Собор у Франції, який через атаки німецьких військ отримав неофіційну назву «собор-мученик»).

Міжнародна стурбованість проблемою руйнування та грабування культурних цінностей, яке відбувалося в Європі під час Другої світової війни, змусила ЮНЕСКО 1954 року скликати конференцію, присвячену захисту культурних цінностей. Гаазька конвенція 1954 року та посилений захист культурної спадщини, який вона запропонувала, стали плідним результатом цієї конференції.

Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року створила комплексну правову основу для захисту культурних цінностей під час військових дій (передбачивши захист як під час міжнародних, та і під час немежнародних збройних конфліктів), та під час окупації. При цьому зобов'язання щодо охорони культурних цінностей покладаються як на державу, в якій перебуває культурна цінність, так і на атакуючу державу.

Для визначення предмета захисту Гаазької конвенції 1954 року важливе значення має ст. 1, яка містить дефініцію культурних цінностей, у якій виділено кілька категорій, таких як: рухоме та нерухоме майно, що має велике значення для культурної спадщини народу, будівлі, у яких знаходяться цінні для національної культури предмети, а також центри, в яких знаходиться значна кількість культурних цінностей [5]. Для справедливості відзначимо, що статус культурної цінності має внутрішній характер, тож зацікавлені держави самостійно вирішують, які цінності підлягають захисту.

Даний міжнародний документ використовує загальне поняття «захист культурних цінностей», який реалізується у двох варіантах: позитивному, так звана охорона культурних цінностей (ст. 3) та негативному, так звана повага культурних цінностей (ст. 4). Охорона здійснюється у мирний час та зводиться до дій щодо запобігання та уникнення можливих наслідків збройного конфлікту щодо культурних цінностей. Повага ж стосується власних об'єктів та об'єктів противника, передбачає зобов'язання утримуватись від шкідливих та руйнівних дій щодо культурно цінних об'єктів.

Культурні цінності, згідно з документом, можна класифікувати на такі, що мають «загальну охорону» та такі, на яких поширюється «спеціальний захист», при цьому всім культурним цінностям надається як мінімум загальний рівень захисту [5]. Так, «загальний захист» передбачає, що сторони повинні в мирний час готуватися до захисту своїх культурних цінностей від можливих наслідків збройного конфлікту, утримуватися від використання культурних цінностей з будь-якою метою, яке може призвести заповідання їм шкоди чи знищення, не спрямовувати проти них будь-які ворожі дії. Виправданням від відступлення від цього правила може бути лише випадок, коли «військова необхідність» вимагає такої відмови.

У той же час «військова необхідність» не може бути виправданням для грабежу, крадіжки, незаконного привласнення та вандалізму.

Недоліком такого нормативного формулювання є відсутність в Конвенції визначення формулювання «військова необхідність», що робить його оціночним поняттям. Безумовно, відсутність критеріїв, що визначають «військову необхідність», є ризиком надання пріоритету военній меті над культурними цінностями.

На відміну від «загальної охорони», «особливий захист» поширюється на обмежену кількість укриттів для розміщення рухомих культурних цінностей і центри, що містять нерухомі культурні цінності «дуже великого значення». Умови такого захисту передбачають, що відповідні об'єкти мають бути розташовані подалі від будь-яких важливих військових об'єктів і не повинні використовуватися у військових цілях, а також внесення до Міжнародного реєстру культурних цінностей, що перебувають під особливою охороною. Однак, на жаль, спеціальний захист не отримав широкого застосування внаслідок практичної складності реалізації відповідних положень, відтак переважна більшість культурних цінностей залишається під охороною лише на загальному рівні.

В окремому Протоколі до Гаазької Конвенції містяться положення, що стосуються захисту культурних цінностей під час окупації. Відповідно до Протоколу держава-окупант повинна запобігати вивезенню культурних цінностей з окупованої території, конфіскувати всі культурні цінності, ввезені на її територію, і повернути їх після закінчення військових дій. Крім того, існує положення про виплати, які надаються добросовісним набувачам культурних цінностей, що забезпечує компенсацію для третіх сторін, які придбали викрадені культурні цінності, які мають бути повернуті [6].

Безперечно, Гаазька конвенція 1954 року та Протокол до неї – не єдині документи, які захищають культурні цінності під час збройних конфліктів.

Певною мірою питання захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту врегульовані Конвенцією про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввезення, вивезення та передачі права власності на культурні цінності 1972 року [7] та Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 року [8].

На увагу заслуговують і Протоколи I та II 1977 року до Женевської конвенції 1949 року, які застосовуються до ситуацій міжнародних збройних конфліктів, та не міжнародних збройних конфліктів відповідно [9; 10]. Досягнення цих Протоколів полягало в тому, що вони поклали відповідні зобов'язання щодо захисту культурних

цінностей саме на нападника, а не на атаковану сторону, і навіть за обставин, коли атакована сторона не вжила жодних заходів для захисту власної культурної спадщини, нападник все одно повинен вжити заходів, щоб уникнути такої шкоди.

Практика застосування Гаазької конвенції 1954 року, яка супроводжувалася значними втратами культурних цінностей, у тому числі в колишній Югославії, поставила на порядок денний питання подальшого перегляду положень Гаазької конвенції 1954 року, при цьому акцент було зроблено не на проблемах власне змісту самої Конвенції, а на складнощях тлумачення її положень та реалізації. Як результат, до Конвенції було прийнято Другий протокол, яким, зокрема, уточнено поняття «військової необхідності» (хоча цілком проблему усунуто не було, відтак це і надалі сприятиме військовим актам проти культурних цінностей), спрощено процедуру надання спеціального захисту (який іменується в документі як «посилений захист»). Також приділено більше уваги попередньому плануванню для захисту культурних цінностей [11].

Підсумовуючи, зазначимо, що війна за своєю суттю створює відповідні ризики для культурних цінностей. Основні загрози для культурних цінностей походять від навмисних нападів, грабежів, крадіжок, так і випадкового знищення чи пошкодження. Міжнародне співтовариство відповіло на ці загрози створенням правової бази для захисту культурних цінностей. Так, на сьогодні міжнародною спільнотою розроблено систему норм, спрямованих на захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Такий захист не обмежується часовим проміжком від початку до завершення бойових дій, коли важливо фізично зберегти культурні цінності, а й поширюється на період після завершення збройного конфлікту, що пов'язано з актуалізацією питання повернення культурних цінностей. Разом з тим, збройні конфлікти супроводжують людство і сьогодні, що підкреслює важливість ефективних міжнародних норм, здатних дієво захищати культурні цінності. У той же час необхідно розуміти, що яким би дієвим не був правовий механізм, багато в чому збереження культурних цінностей залежить від волі сторони-агресора збройного конфлікту.

Література

1. Мапа культурних втрат. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/> (дата звернення – 24.12.2022).
2. Joshua E. Kastenberg. The Legal Regime for Protecting Cultural Property During Armed Conflict. URL: https://digitalrepository.unm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1423&context=law_facultyscholarship (дата звернення – 24.12.2022).
3. Techera Erika. Protection of Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: The International Legal Framework Revisited. *MqJICEL*. 2007 Vol 4. P. 1-19.

4. Положення про закони і звичаї війни на суходолі (Додаток до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення – 24.12.2022).

5. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: Міжнародний документ від 14.05.1954. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu54k01u?an=2&ed=1954_05_14 (дата звернення – 16.12.2022).

6. Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: Міжнародний документ від 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text (дата звернення – 24.12.2022).

7. Конвенція про заходи, що спрямовані на зaborону і попередження незаконного ввезення, вивозу і передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU70K04U?ed=1970_11_14 (дата звернення – 24.12.2022).

8. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення – 24.12.2022).

9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення – 24.12.2022).

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення – 24.12.2022).

11. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року: Міжнародний документ від 26.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення – 24.12.2022).

Анотація

Яковик І. В., Анакіна Т. М. Захист культурних цінностей у випадках збройних конфліктів засобами міжнародного права. – Стаття.

У статті розглядаються питання захисту культурних цінностей у випадках збройних конфліктів засобами міжнародного права. Автор переконаний, що збройні конфлікти мають безпосередній вплив на культурну цінності, створюючи для останніх один із найбільших ризиків їх знищення чи пошкодження, яскравим підтвердженням чого є військове вторгнення Російської Федерації на територію України. Констатовано, що світовою спільнотою розроблено міжнародно-правові механізми захисту культурних цінностей у період збройних конфліктів, що пов'язано, по-перше, з усвідомленням того, що захист культурних цінностей має бути справою усієї світової спільноти, а, по-друге, людство вже має досвід руйнівного впливу війни на культурну спадщину. Автором зазначено, що питанням цілеспрямованого захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту світова спільнота стала займатися лише після Другої світової війни, яка супроводжувалася без перебільшення масовими втратами культурних цінностей. Правову основу сучасного міжнародного захисту культурних цінностей склали Гаазька конвенція про захист культурних цінностей

у разі збройного конфлікту 1954 року разом із протоколами до неї та протоколи 1977 року до Женевської конвенції, а також інші документи. Механізм міжнародно-правового захисту культурних цінностей не обмежується часовим проміжком від початку до завершення бойових дій, а й поширюється на період після завершення збройного конфлікту, що пов'язано з актуалізацією питання повернення культурних цінностей. Встановлено, що збройні конфлікти супроводжують людство і сьогодні, що підкреслює важливість ефективних міжнародних норм, здатних дієво захищати культурні цінності. У той же час необхідно розуміти, що яким би досконаліми не були міжнародно-правові норми, головне, щоб вони виконувалися сторонами збройного конфлікту, іншими словами, багато в чому збереження культурних цінностей залежить саме від волі сторони-агресора збройного конфлікту.

Ключові слова: культурні цінності, збройні конфлікти, міжнародно-правовий захист культурних цінностей, охорона культурних цінностей, повага культурних цінностей.

Summary

Iakoviuk I. V., Anakina T. I. Protection of cultural values in cases of armed conflicts by means of international law. – Article.

The article deals with the protection of cultural values in cases of armed conflicts by means of international law. The author is convinced that armed conflicts have a direct impact on cultural values, creating for the latter one of the greatest risks of their destruction or damage, a clear confirmation of which is the military invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine. It was established that the international legal mechanisms for the protection of cultural values during armed conflicts were developed with the world community, which is connected, firstly, with the awareness that the protection of cultural values should be the business of the entire world community, and, secondly, humanity already has experience of the destructive impact of war on cultural heritage. The author states that the world community began to deal with the issue of purposeful protection of cultural values in the conditions of armed conflict only after the Second World War, which was accompanied without exaggeration by massive losses of cultural values. The legal basis of the modern international protection of cultural values was formed by the 1954 Hague Convention on the Protection of Cultural Values in the Event of Armed Conflict, together with its protocols and the 1977 protocols to the Geneva Convention, as well as other documents. The mechanism of international legal protection of cultural values is not limited to the time period from the beginning to the end of hostilities, but also extends to the period after the end of the armed conflict, which is connected with the actualization of the issue of the return of cultural values. It has been established that armed conflicts accompany humanity even today, which emphasizes the importance of effective international norms capable of effectively protecting cultural values. At the same time, it is necessary to understand that no matter how perfect the international legal norms are, the main thing is that they are implemented by the parties to the armed conflict, in other words, in many ways, the preservation of cultural values depends precisely on the will of the aggressor party to the armed conflict.

Key words: cultural values, armed conflicts, international legal protection of cultural values, protection of cultural values, respect for cultural values.